

КЛЮЧОВІ МЕХАНІЗМИ ПРАВОСУДДЯ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ

Вступ

За визначенням Організації Об'єднаних Націй, правосуддя перехідного періоду – це «повний комплекс процесів та механізмів, пов'язаних зі спробами суспільства знайти спільну мову щодо спадщини масштабних порушень законності у минулому для забезпечення відповідальності, справедливості та примирення». До них належать «судові та позасудові засоби правового захисту із різним ступенем участі міжнародних органів (або без їх участі), судові переслідування окремих осіб, відшкодування збитків, пошук та встановлення правди (істини), інституційні реформи, перевірки та звільнення (люстрація) або поєднання вищеписаних дій».

(Керівна записка Генерального секретаря ООН: Правосуддя перехідного періоду – стратегічний інструмент для людей, попередження та мир)

Метою перехідного правосуддя є створення основи для більш мирного майбутнього шляхом відновлення справедливості щодо потерпілих, забезпечення відповідальності, досягнення примирення та проведення реформ.

Процес правосуддя перехідного періоду складається з кількох компонентів або механізмів, які можна використовувати в різних комбінаціях залежно від характеру скоєних злочинів та особливостей суспільства. Для успішного здійснення перехідного правосуддя необхідно застосовувати цілісний підхід, що передбачає встановлення істини (правди), відповідальності, репарації, інституційні реформи та увічнення пам'яті, а також подолання викликів за допомогою інклюзивних та культурно-чутливих стратегій. Пріоритизація принципів жертво-центричності, інклюзивності, відповідальності, примирення та верховенства права дозволяє суспільствам подолати труднощі їхнього минулого і побудувати більш справедливе та рівноправне майбутнє. В ідеалі, основна причина участі у процесі перехідного правосуддя та його головна мета полягає у побудові мирного, справедливого та інклюзивного суспільства, яке забезпечило відновлення справедливості щодо жертв злочинів, скоєних у попередні роки, та успішно подолало наслідки свого насильницького минулого.

Ключові механізми правосуддя перехідного періоду

Механізми встановлення правди (істини) / комісії правди

Що це таке: тимчасові слідчі органи несудового характеру.

Яка їхня мета: документування та визнання правопорушень, які були скоєні у минулому, створення платформи для постраждалих, щоб вони могли поділитися своїми історіями, а також порекомендувати заходи з профілактики майбутніх правопорушень. Ці механізми покликані сприяти примиренню та зціленню суспільства, відновленню довіри до державних інституцій, запобігти вчиненню актів помсти і повторенню минулих подій. Зазвичай вони надають рекомендації щодо подальших дій та сприяють трансформації суспільства. Коли і як вони створюються: зазвичай вони створюються за ініціативою виконавчої або законодавчої гілки влади після закінчення збройного конфлікту або після падіння авторитарного режиму. За відсутності необхідної політичної волі або інституційної спроможності громадянське суспільство та інші інституції також можуть створити механізм пошуку та встановлення правди або слідчий орган.

Ключові особливості:

- Зосередженість на постраждалих: ці механізми/комісії надають постраждалим та жертвам насильства можливість розповісти про пережитий досвід, зокрема на публічних слуханнях. Зазвичай вони мають мандат на забезпечення добробуту постраждалих шляхом надання психологічної підтримки, правової та екстреної допомоги.
- Мандат: як правило, вони мають чітко визначений мандат, який детально описує охоплюваний період часу і типи порушень, що підлягають розслідуванню (наприклад, катування, насильницькі зникнення, позасудові вбивства, примусове переміщення, сексуальне насильство, а також інші форми воєнних злочинів та злочинів проти людяності, або широкий спектр зловживань та насильницьких дій з боку авторитарної влади). У багатьох випадках наданий мандат є достатньо широким для виявлення історичних моделей насильницької поведінки та системних правопорушень.
- Публічність: учасники процесу зазвичай дають публічні свідчення, а механізми/комісії зі встановлення правди готують до публікації фінальні звіти з детальним викладом висновків і рекомендацій за підсумками виконання своїх мандатів.
- Велика кількість матеріалів: Завдяки широкій спрямованості (спеціалізації) механізми встановлення правди зазвичай збирають значні обсяги інформації від безпосередніх свідків, а також з архівних фондів та інших джерел.

- Доповнення системи кримінального правосуддя: механізми встановлення правди не передбачають проведення судових процесів з метою притягнення індивідів до кримінальної відповідальності та призначення покарань за конкретні злочини; тому на них не поширюються вимоги щодо дотримання належної правової процедури, які виконуються кримінальним судом. Висновки механізмів/комісій зі встановлення правди дозволяють визначити широкий історичний та соціальний контекст правопорушень, масштабні закономірності та тенденції злочинності, а також встановити політичну та моральну відповідальність.
- Рекомендації: правові реформи, інституційні зміни, відшкодування шкоди постраждалим, механізми забезпечення відповідальності тощо.

Кримінальні переслідування

Що це таке: судові процеси проти окремих осіб (а не груп осіб чи держав), відповідальних за порушення прав людини. Вони можуть відбуватися в національних судових органах або у міжнародних чи змішаних (гібридних) трибуналах, якщо національні суди не можуть чи не хочуть проводити такі процесуальні дії.

Яка їхня мета: притягнення винних до відповідальності шляхом проведення справедливих та прозорих судових процесів, досягнення справедливості для потерпілих та запобігання майбутнім порушенням.

Як створюються міжнародні/гібридні суди: деякі з них були створені за резолюцією Ради Безпеки (Міжнародні кримінальні трибунали щодо колишньої Югославії (МТКЮ) та Руанди (МТР), Спеціальний трибунал щодо Лівану (СТЛ)), інші – згідно з національним законодавством (Палата військових злочинів Боснії та Герцеговини, Спеціалізована судова палата і спеціалізована прокуратура Республіки Косово, Спеціальний кримінальний суд ЦАР), а також – на підставі угоди між ООН і державою (Спеціальний суд щодо Сьєрра-Леоне (СССЛ), Надзвичайні палати у судах Камбоджі (НПСК)). Міжнародний кримінальний суд (МКС) є єдиним постійно діючим міжнародним судовим органом, який був створений на підставі договору. Створенню багатьох судів передували слідчі комісії (наприклад, МТКЮ і СТЛ) або спеціальні доповіді (наприклад, Трибунал щодо Республіки Косово або Спеціальний кримінальний суд ЦАР, якому передували дві передачі справ до МКС). Також слід розрізняти міжнародні суди і ті, які вважаються змішаними (гібридними) по відношенню до держави або держав, на які вони поширюють свою юрисдикцію.

Міжнародні суди (наприклад, МТКЮ і МТР) застосовують тільки норми міжнародного права і мають у своєму штаті міжнародних суддів та прокурорів, тоді як до штату змішаних судів зазвичай входять національні і міжнародні судді та прокурори, і вони можуть застосовувати елементи національного права.

Створенню багатьох судів передували слідчі комісії (наприклад, МТКЮ і СТЛ) або спеціальні доповіді (наприклад, Трибунал щодо Республіки Косово або Спеціальний кримінальний суд ЦАР, якому передували дві передачі справ до МКС). Також слід розрізняти міжнародні суди і ті, які вважаються змішаними (гібридними) по відношенню до держави або держав, на які вони поширюють свою юрисдикцію. Міжнародні суди (наприклад, МТКЮ і МТР) застосовують тільки норми міжнародного права і мають у своєму штаті міжнародних суддів та прокурорів, тоді як до штату змішаних судів зазвичай входять національні і міжнародні судді та прокурори, і вони можуть застосовувати елементи національного права.

Ключові особливості успішного кримінального переслідування (національний або міжнародний рівень):

- Нормативно-правова база: судові процеси проводяться відповідно до статутів і кримінально-процесуальних кодексів, які визначають юрисдикцію, вид та розмір покарання, а також юридичні процедури, яких необхідно дотримуватися для встановлення кримінальної відповідальності.
- Індивідуальна кримінальна відповідальність: основна увага приділяється притягненню окремих осіб до відповідальності за протиправні дії, розрізняючи при цьому ступені вини.
- Належна правова процедура: забезпечення захисту прав обвинувачених завдяки дотриманню стандартів справедливого судового розгляду, включаючи право на адвоката та презумпцію невинуватості.
- Неупередженість: однакове ставлення до людей, незалежно від їхньої раси, статі, політичної приналежності чи інших факторів. Очікується, що судді та прокурори діятимуть неупереджено та уникатимуть будь-яких конфліктів інтересів.
- Спирання на факти: проведення ретельного розслідування для збору доказів, які включають показання свідків, судово-медичну експертизу, а також документальні та інші докази.
- Прозорість: судові засідання, як правило, є відкритими для публіки, щоб забезпечити прозорість і зміцнити довіру громадськості до

Репарації

Що це таке: матеріальні, нематеріальні або символічні заходи, спрямовані на відновлення порушених прав та відшкодування шкоди, заподіяної порушенням прав людини. До них відносять реституцію, компенсацію, реабілітацію, сатисфакцію та гарантії неповторення подібних порушень. Право на засоби правового захисту та виплату компенсації (і відповідний обов'язок держав відшкодувати шкоду) закріплене у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та багатьох інших міжнародних документах з прав людини.

Яка їхня мета: визнання і максимально повне відшкодування шкоди, завданої жертвам порушень прав людини в суспільствах, що пережили період авторитарного правління, політичного насильства або збройних конфліктів, або намагаються подолати труднощі колоніального минулого та расової несправедливості.

Форми репарацій: потреби постраждалих різняться між собою і можуть змінюватися з часом. Тому вибір форми репарації, необхідної для відновлення гідності постраждалих та забезпечення їх засобами до існування, залежить не лише від вчиненого правопорушення, але й від статі, віку, економічного становища та соціальної ідентичності постраждалої особи. Репарації можуть включати наступне:

- Фінансова компенсація
- Психологічна підтримка
- Фізична реабілітація
- Соціальні послуги
- Відновлення громадянських та політичних прав
- Надання земельної ділянки, житла, доступу до медичних та освітніх послуг
- Символічні репарації – офіційні вибачення, меморіальні заходи та вшанування пам'яті.

Як реалізуються програми репарацій: високопосадові політики національного та міжнародного рівнів, донори, суб'єкти розвитку суспільства, правозахисні організації та інші зацікавлені сторони повинні займатися розробкою та реалізацією програм репарацій спільно з потерпілими. Репарації можуть виплачуватися в рамках реалізації адміністративних програм, законодавчих або судових процесів.

Інституційні реформи

Що це таке: перегляд структури та реорганізація державних інституцій, які використовувалися як інструменти репресій, з метою забезпечення поваги до прав людини, верховенства права та відповідальності. Суди відносять реформування поліції, армії та судової системи шляхом внесення змін до законів і політик, а також перевірку (люстрацію) державних службовців.

Мета: Відновлення верховенства права, а також відновлення довіри до держави в цілому та державних інституцій (наприклад, поліція, армія та судова система), які могли використовуватися для здійснення репресій та вчинення системних порушень прав людини під час збройного конфлікту або в умовах авторитарного правління.

Що сюди входить: залежно від конкретної ситуації може виникати потреба у здійсненні всіх або деяких з нижченаведених заходів:

- Правові та політичні реформи: перегляд діючих законів і політик з метою приведення їх у відповідність до міжнародних стандартів прав людини. Це може включати внесення поправок до конституції, прийняття нового законодавства або скасування репресивних законів.
- Структурні реформи: реструктуризація державних інституцій для забезпечення їх інклюзивності, прозорості та підзвітності, а також створення відповідних підзвітних органів нагляду.
- Кадрові реформи: впровадження процесів перевірки та люстрації посадових осіб, причетних до правопорушень у минулому, оцінка та підбір нового персоналу за критеріями доброчесності, професійних якостей та заслуг.
- Нарощування потенціалу: підготовка та навчання персоналу державних установ з метою поглиблення їхніх знань і розуміння прав людини, гуманітарного права, етики та професійних стандартів.
- Реінтеграція: роззброєння, демобілізація та соціальна реінтеграція колишніх комбатантів.

Увічнення пам'яті

Що це таке: процес створення та збереження суспільної пам'яті про історичні події, особливо ті, що пов'язані з широкомасштабними конфліктами та порушеннями прав людини. Він спрямований на вшанування пам'яті жертв, визнання минулих злочинів і виховання майбутніх поколінь, тим самим сприяючи досягненню ширших цілей правосуддя перехідного періоду.

Мета: визнання страждань та відновлення гідності потерпілих, виховання майбутніх поколінь, сприяння формуванню колективної пам'яті та примиренню.

Яких форм воно може набувати:

- Фізичні пам'ятники та меморіали: статуї, меморіальні дошки та інші фізичні споруди, присвячені жертвам або важливим подіям.
- Музеї та виставки: Установи або тимчасові виставки, які документують і демонструють історичні записи, особисті свідчення та артефакти.

- Пам'ятні заходи: щорічні дні пам'яті, церемонії, зібрання громадян та інші заходи, які вшановують пам'ять жертв злочинів і тих, хто вижив, а також проведення просвітницьких заходів для громадськості.
- Цифрові меморіали: онлайн-платформи та віртуальні архіви, які зберігають і поширюють інформацію про минулі злочини.
- Мистецтво: мистецькі форми увічнення пам'яті, які можуть стимулювати позитивні культурні зрушення у напрямку побудови більш мирного та інклюзивного суспільства.

Гендерна справедливість

Що це таке: спроби виправити наслідки гендерно-обумовлених злочинів, скоєних під час збройного конфлікту, репресій або системних порушень прав людини. Механізми перехідного правосуддя спрямовані на забезпечення відповідальності, відшкодування шкоди та сприяння соціальному зціленню. Водночас ґендерно-чутливий підхід передбачає визнання того, що жінки та чоловіки по-різному переживають ці процеси через існуючі соціальні норми та владні відносини.

Актуальні питання:

- Непропорційний вплив збройного конфлікту на жінок та дівчат: вони часто зазнають сексуального та гендерно-зумовленого насильства (СГЗН), а також маргіналізації; їхня роль як опікунів може посилюватися під час конфліктів, репресій або системних порушень прав людини (що призводить до вимушеного переміщення, бідності або втрати сім'ї), і згодом це обмежує доступ жінок до засобів правосуддя.
- Припинення безкарності за акти сексуального та гендерно-зумовленого насильства: притягнення до відповідальності винних у скоєнні гендерно-зумовлених злочинів відповідно до міжнародного та національного законодавства є ключовим аспектом кримінального переслідування як механізму правосуддя перехідного періоду.
- Участь та представництво: оскільки жінок часто усувають від прийняття рішень, рамкова концепція ґендерної справедливості гарантує точне врахування голосів та потреб жінок завдяки їх повноцінному залученню до механізмів правосуддя перехідного періоду.
- Гендерно-чутливі репарації: передбачають надання психологічної підтримки, медичних та освітніх послуг, адаптованих до конкретних потреб постраждалих від СГЗН та інших форм гендерно-зумовленого утиску.
- Інституційні реформи: ґендерна справедливість вимагає проведення інституційних реформ, спрямованих на подолання структурної нерівності, наприклад, дискримінаційної правової бази та практик, які увічнюють ґендерно-зумовлене пригноблення.

Цей інформаційний бюлетень підготовлено IUSTICOM в рамках проєкту, спрямованого на підвищення розуміння процесів перехідного правосуддя (включаючи кримінальне правосуддя) в Україні.

Цей проєкт є частиною програми консорціуму «Відновлення гідності та правосуддя в Україні», яка зосереджена на підвищенні відповідальності за міжнародні злочини, вчинені в Україні. Програму фінансує Міністерство закордонних справ Нідерландів і реалізує Міжнародна організація права розвитку (IDLO) у співпраці з T.M.C. Asser Instituut, Центром міжнародного правового співробітництва (CILC) та Гельсінським комітетом Нідерландів (NHC).

Проєкт спрямований на зміцнення інституцій та розвиток спроможностей ключових учасників в Україні, які займаються міжнародними злочинами: прокурорів, поліції, суддів, а також журналістів та громадських організацій. Ми віримо, що за підтримки міжнародної спільноти Україна може досягти прогресу у притягненні до відповідальності за ці злочини.

При підготовці цього бюлетеня використовувались матеріали з багатьох джерел, включаючи книги, журнальні статті та онлайн-ресурси. Цей бюлетень не претендує на оригінальність і радше становить собою збірку актуальної інформації, яка допоможе зацікавленим сторонам в Україні зрозуміти сутність ширших концепцій перехідного правосуддя та міжнародного кримінального права.

IUSTICOM є першою НУО, яка зосереджена на комунікації правосуддя шляхом активної взаємодії між різними механізмами притягнення до відповідальності та їхніми зацікавленими сторонами через реалізацію різноманітних проєктів, заходів та активностей. IUSTICOM також збільшує кількість точної інформації про перехідне правосуддя та різні механізми притягнення до відповідальності в публічному просторі.